

МРНТИ 16.21.37

Т.Н.Ермекова

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ИНТОНАЦИЯ – МАҢЫЗДЫ КОММУНИКАТИВТІК КОМПОНЕНТ

Аннотация: Интонация – ақпараттық тұтастықтың құрамдас бөлігі. Егер сөйлем ойды жарыққа шығарудың құралы десек, интонация – оны жеткізудің басты құралы. Интонация – тілдің мағына ажыратушы басты құралдарының бірі. Бір сөйлемнің интонациясын құбылту арқылы әртүрлі мағына алуға болады. Интонация арқылы төмендегідей коммуникативтік мәндерді ажыратуға болады: нақтылау, сұрау, бұйыру, таңғалу т.т. Сонымен бірге интонация арқылы адамның көңіл-күйі, мінезі, әңгіме тақырыбы мен пікірлесуші адамға деген көзқарасын, тіпті қай аймақтан екені туралы да ақпараттар алуға болады. Интонация ойды жарыққа шығарудың негізгі құралы екендігі көрсетіліп, коммуникативтік маңызды компонент екендігі қарастырылған.

Тірек сөздер: интонация, коммуникатив, компонент.

Т.Н.Ермекова

доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ИНТОНАЦИЯ – ВАЖНЫЙ КОММУНИКАТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ

Аннотация: Интонация – составная часть информационной целостности. Если предложение является средством выхода мысли в свет, то интонация – это главный инструмент его выражения. Интонация – один из основных средств смыслоразличения речи. С помощью изменения интонации одно предложение может осмыслиться по-разному. С помощью интонации можно различать следующие коммуникативные значения: уточнение, просьба, приказ, удивление и т.д. Также через интонацию можно получить информацию о настроении, характере, предмете речи и отношении к собеседнику, даже получить информацию из какого он региона. Показано, что интонация является основным средством выражения мыслей и является важным компонентом коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: интонация, коммуникатив, компонент.

T.N.Ermekova

Doctor, professor of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

INTONATION – AN IMPORTANT COMMUNICATIVE COMPONENT.

Abstract: The article considers the fact that the intonation is a key component of communication and is a communicative constituent. By means of intonation it is possible to allocate the following communicative values: specification, inquiry, prompt, surprise. One can receive different values, having changed the intonation of one sentence. The article discusses that intonation is a key component of communication and is a communicative component. With the help of intonation, the following communicative values can be distinguished: clarification, inquiry, hint, surprise. You can get different meanings by changing the intonation of one sentence. Intonation is an integral part of information integrity. If a sentence is a means to illuminate a thought, then intonation is the main tool for conveying it. Intonation is one of the main means of distinguishing the meaning of a language. With the intonation of one sentence, you can get a different meaning. With the help of intonation, the following communicative meanings can be distinguished: clarification, questioning, prescription, surprise, etc. Also, through intonation, one can obtain information about the mood, character, subject of speech and attitude towards a single interlocutor, even in which region. Intonation is what is the main means of illuminating thoughts and is an important component of communication. The following communicative meanings can be distinguished through intonation: clarification, inquiry, prescription, surprise. With the intonation of one sentence, you can get a different meaning.

Keywords: intonation, communicative, component.

Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде өткен ғасырда қол жеткізген жетістіктерінің арасында А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты фонетика бөлімінің үлесі зор десек, артық айтқандық емес шығар. Өйткені өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында Тіл білімі институтында экспериментті фонетика лабораториясы құрылып, сөйлеу тілін зерттейтін жаңа аспаптармен (осциллограф, спектрограф, интонограф т.б.) қамтамасыз еткен лаборатория бүкіл Орта Азия мен Сібірде танымал болғандығын, қазіргі таңда қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттейтін екі теориялық бағыттың қалыптасуы (біріншісі – дәстүрлі фонологиялық теория негізінде қалыптасқан (І.Кенесбаев, Ж.Аралбаев) бағыт, екіншісі – сингармониялық теория негізінде қалыптасқан (А.Жүнісбеков, Ж.Абуов) көзі қарықты жанға біраз нәрсені аңғартса керек. Дәстүрлі теорияны ұстанатын ғалымдар фонема – тілдегі шағын, сөз мағынасын ажырататын функционалды бірлік деп есептейді. Ал сингармониялық теория бойынша, фонеманың қызметін сингема деген просодикалық бірлік орындайды. Бір ғылым саласында осындай екі бағыттың орнығып, бірін-бірі толықтырып, ғылымға қатар теориялық құнды тұжырымдар жасауы табиғаты күрделі де нәзік тіл ғылымының дамуына ерекше серпін беріп, тіл табиғатын жан-жақты ашуда тамаша жетістіктерге қол жеткізіп отырғанын тілшілер қауымы жоққа шығара алмас. Ал өткен ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап қазақ тілінің дыбыс жүйесі тек сегментті фонетиканың аясында емес, суперсегментті фонетика тұрғысынан да зерттеліп жатыр. Себебі тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінен, сөздердің дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол тілдің күрделі суперсегментті деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды. Осымен байланысты сөйлеу тілінің интонациялық жүйесін, оның қызметін, бірліктерін, компоненттерін (әуен, қарқын, интенсивтілік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, дауыс реңкі т.б.) тіл білімінің басқа салаларымен (синтаксис, семантика) байланысты қарастыратын интонология өз алдына жеке білім саласы ретінде қалыптасты. Аталған жаңа саланың қалыптасуында қазақ тіл білімінің белгілі маманы филология ғылымдарының докторы, профессор З.Базарбаеваның үлесін айырықша атап өткен жөн. Бір сөздің, асып кетсе сөздер тіркесінің аясында

қарастырылып келген фонетика ғылымы семантика, синтаксис, мәтін лингвистикасы, функционалды және коммуникативтік грамматика мәселелерімен ұштасағын іргелі ғылымға айналуына профессор З.Базарбаева мен оның мектебінің үлесі айтарлықтай. Интонацияға қатысты тіл біліміндегі алуан түрлі теориялық көзқарастарға терең талдау жасап, қазақ интонологиясы деген ұғымды ғылыми айналымға енгізген ғалымның күні бүгінге дейінгі еңбектерінің маңызы ерекше [1]. Өзіне тән зерттеу объектісі мен зерттеу әдістері, ұғым-бірліктері, компоненттері бар – интонология ілімінің маңызы сөйлемнің басты функциясы – коммуникативті қызмет атқару барысында ерекше айқындала түседі.

Интонация – ақпараттық тұтастықтың құрамдас бөлігі. Егер сөйлем ойды жарыққа шығарудың құралы десек, интонация – оны жеткізудің басты құралы. Калифорния университеті ғалымдарының жүргізген эксперименті назар аудартады: тәжірибеге қатысушы адамдарды төрт топқа бөліп, ағылшын тілінде тыйым, келісім, назар аудару және тыныштандыратын әңгіме айттырып жазып алады. Бұл жазбаны ағылшын тілін естіп көрмеген, алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүріп жатқан Эквадордағы үндістерге тындапқанда, олар тілді білмесе де, интонацияның көмегімен қайсысы құптау, қайсысы тыйым салып тұрғанын дәл анықтаған. Бұл тәжірибе интонацияның қарым-қатынастағы басты құрал екендігін дәлелдей түсті [2].

Кезінде профессор Қ.Жұбанов айтқандай: Сөйлемнің сөзін қозғасаң да, әнін қозғасаң да, бәрібір, оның мағынасы да осымен бірге қобалжымақ. Екінші жағынан, тек лепті сөйлемнің өзі бірде қуану мағынасын, бірде мұңаю мағынасын т.т. бере береді. Сондықтан мұны мағына жағынан бір тапқа жапқызып, бір атпен атау дұрыс болмас еді. Ал сазына қарай айырғанда, леппен сөйлеудің түрі де, мағынасы да көп болғанмен, әнінде, сазында бір тектілік бар. Мұның бәрі де не қызғын, не солғын әуезбен – әйтеуір тепе-теңдіктен айырылған сазбен айтылады» [3,219].

Қазіргі ғылымдағы антропоэектілік бағытына сай сөйлемді сөйлеуші адаммен, оның психологиялық жай-күйімен, жағдаятпен байланыстыра қараудан туындауы тиіс мұндай тұжырым тіл табиғатын терең түсінген зерделі ғалымдар назарынан тыс қалмаған. Осы жолдар арқылы Қ.Жұбанов сөйлемнің актуалды мүшеленуі мен сөйлемнің коммуникативтік типін ажыратудағы мағына өзгерісін дәл сипаттап берген. Расында да, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің өзгеруі сөйлемдегі синтагмалардың интонациясына да, жалпы мағынасына да әсер етеді.

Мысалы: *Үсенбай қарт // баласына қалыңдық айттырды.*

Үсенбай баласына // қарт // қалыңдық айттырды.

Атрибутивтік қағынастағы тіркестердің орнын ауыстырғанда сөйлем мағынасына үлкен өзгерістер енеді. Алғашқы сөйлемдегі қарттың аты екінші сөйлемде керісінше баланың аты ретінде ұғынылады. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің ауысуы сөйлемнің актуалды мүшеленуіне, тема-ремалық қағынастардың өзгерісіне, сөйтіп сөйлем семантикасы мен коммуникативтік үдеріске де ықпал етеді. Мысалы:

Шайылған топырақтарда // шөптесін өсімдіктер өседі.

Шөптесін өсімдіктер // шайылған топырақтарда өседі.

Жалпы сөйлем семантикасына нұсқан келмегенмен, коммуникативтік акт тұрғысынан екі сөйлемде екі түрлі ойға акцент беріледі. Алғашқы сөйлем шайылған топырақтарда қандай өсімдіктер өсетіндігі жөнінде жаңа ақпарат болса, екінші сөйлемде шөптесін өсімдіктердің қайда өсетіндігі жөнінде ақпарат бар.

Немесе

Мына баланың пәлесін-ай!

Конситуациясыз алынған бұл сөйлемнің мәнінде айтушының жағымды көзқарасы бар ма, жоқ, жағымсыз көзқарасы бар ма? Оқуда конситуацияның көмегімен ажыратылатын бұл сөйлемнің модальдік аспектісі айтуда әңгімеге тосын келген адамға да түсінікті. Оны ажыратушы негізгі фактор – сөйлеушінің эмоциясымен өрнектелген сөйлесім интонациясы. Бұл жөнінде М.М. Бахтин былай дейді: «Такие речевые явления, как приказания, требования, заповеди, запрещения, обещания (обетования), угрозы, хвалы, порицания, брань, проклятия, благословения и т.п., составляют очень важную часть внеконтекстной действительности. Все они связаны с резко выраженной интонацией, способной переходить (переноситься) на любые слова и выражения, не имеющие прямого значения приказания, угрозы и т.п. Важен тон, отрешенный от звуковых и семантических элементов слова (идругих знаков). Они определяют сложную тональность нашего сознания, служащего эмоционально-ценностным контекстом при понимании (полном, смысловом понимании) нами читаемого (или слышимого) текста, а также в более осложненной форме и при творческом создании (порождении) текста. Задача заключается в том, чтобы вещную среду, действующую механически на личность, заставить заговорить, то есть раскрыть в ней потенциальное слово и тон, превратить ее в смысловой контекст мыслящей, говорящей и поступающей (в том числе творящей) личности» [4, 387].

Ақпарат әртүрлі интонациялық құралдар арқылы жүзеге асады. Интонацияның компоненттері деп аталатын бұл топқа дауыс әуені, қарқыны, ұзақтылығы, кідірісі, үдемелілігі, ырғағы мен реңкі жатады. Аталған компоненттердің ішінде барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің универсалды әдісі ретінде просодикалық тәсілдердің әуені, қарқыны, паузасы саналады. Мұны ғалымдар синтагманың соңғы сөзіне түсетін тонның бәсеңдеуі, тиянақты әуені барлық тілдерде сөздің аяқталуының белгісі болып табылады, ал фразаның соңындағы тонның көтерілуі аяқталмағандықты, тиянақсыздықты білдіретіндігімен түсіндіреді. Ал дауыс қарқыны, біздіңше, универсалды сипаттан гөрі субъективті мәнге ие. Бұл бір жағынан индивидтің психологиялық типіне де қатысты.

Интонация – тілдің мағына ажыратушы басты құралдарының бірі. Бір сөйлемнің интонациясын құбылту арқылы әртүрлі мағына алуға болады. Интонация арқылы төмендегідей коммуникативтік мәндерді ажыратуға болады: нақтылау, сұрау, бұйыру, таңғалу т.т. Сонымен бірге интонация арқылы адамның көңіл-күйі, мінезі, сөйлеу запы мен пікірлесуші адамға деген көзқарасын, тіпті қай аймақтан екені туралы да ақпараттар алуға болады. Интонацияның бұл қасиеті ертеден белгілі болған. Мысалы, XIII ғасырда өмір сүрген оқымысты Абу-ль-Фарадж былай депті: «Тот, кто разговаривает, постепенно снижая голос, несомненно, чем-то глубоко опечален; кто говорит слабым голосом – робок как ягненок; тот, кто говорит пронзительно и несвязно, – глуп как коза». Бұл пікірге қосылуға да, қосылмауға да болады. Өйткені ол жоғарыда айтылған жеке индивидтің психологиялық ерекшелігімен айқындала түседі. Ал интонацияның қай аймақтан екенін айқындауға болатынының айқын көрінісі сөйлеу тілінен де, сөзі жоқ просодикалық амалдармен берілетін күйлер. Бағыстың төкпе күйлері мен шерпте күйлер.

Интонация тыңдауға (сөйлеу және әуен) және көруге (ым-ишарат) бағытталады. Ым-ишарат, мимиканың дыбыстық интонациялық сәйкестігі болуы да немесе тілдік интонацияны дәл ауыстыру қабілеті де болуы мүмкін.

Ой сөйлеу арқылы жарыққа шығады десек, сөйлеудің іштей және дауыстап сөйлеу деген екі деңгейі болады. Ғалымдар соған сәйкес сыртқы және ішкі интонация болады дегенді айтып жүр [5]. Сыртқы интонацияны құрылымдық грамматика зерттесе, интонацияның

жоғарыда аталған екі түрі де интонология, коммуникативті грамматиканың да объектісі болуы тиіс.

Ойлаудың интонациялық құрылымы ұлттық тарихи тәжірибеге сүйенеді және көркем шығарманы өзге тілге аударғанда да ол айқын білініп тұрады. Ю.Е. Прохоров пен И.А. Стернин былай деп жазады: «Изучение национального коммуникативного сознания представляет собой несомненный теоретический и культурный интерес, а также имеет важное прикладное значение для разработки методов формирования адекватного коммуникативного сознания личности в процессе ее обучения и воспитания – как внутри национальной культуры, так и в условиях контакта культур, межкультурной коммуникации» [6, 306]. Бұл пікір тілді үйренуде коммуникативтік сананың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Ал коммуникативтік санада интонацияның өзіндік орны бар.

Қорыта айтқанда, интонация коммуникативтік үдерісті дұрыс ұйымдастыруда, коммуниканттардың ақпаратты ұғынықты қабылдауына әсер ететін – коммуникативтік маңызды компонент.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология және фонология. –Алматы, 2008. 42 б.
- [2] <http://slotradio.org/intonaciya-universalnyj-yazyk/> Электрон ресурс (жуктеу уақыты 10.10.2016).
- [3] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. 132 б.
- [4] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –М.: Искусство, 1979. 26 с.
- [5] Радионова Т.Я. Интонация как инструмент анализа. –М., 2001. 167 с.
- [6] Прохоров Ю. Е., Стернин И. А. Русское коммуникативное поведение. –М.: Флинта : Наука, 2006. 52 с.